

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer
**Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest**

September 2017 | Nr 23-24

Dossier **NATUUR IN DE STAD**

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier ART NOUVEAU

REMIGIO CANTAGALLINA
Varia DE EIGENDOM LE FÈBURE

ERFGOED BRUSSEL

Foto omslag

Vijverpark, Anderlecht
(É. Stoller, 2017 © GOB).

DE LOUIS BERTRANDLAAN IN SCHAARBEEK

EEN 'LANDSCHAP'
IN HET HART VAN DE
STAD

ODILE DE BRUYN

DOCTOR IN DE GESCHIEDENIS, ADVISEUR
LANDSCHAPSGESCHIEDENIS

DE AANLEG VAN DE LOUIS BERTRANDLAAN TUSSEN 1904 EN 1913 KADERDE IN HETZELFDE STEDENBOUWKUNDIGE EN LANDSCHAPPELIJKE PROJECT ALS DIE VAN HET JOSAPHATPARK. DE LAAN IS ECHTER VEEL MEER DAN EEN GEWONE, MET BOMEN AFGEZOOMDE PROMENADE: DOOR HAAR HELLING, HAAR BREEDTE, DE BOCHT DIE ZE MAAKT, HAAR WAAIERVORMIGE UITEINDE EN HAAR UITZICHT OP HET PARK VORMT ZE EEN AUTHENTIEK LANDSCHAP IN HET HART VAN DE STAD. Ze is de enige Brusselse laan die een échte eenheid vormt met een park, waarvan ze de vorm volgt en in wiens verlengde ze ligt: in dat opzicht is ze uniek in haar genre. De landschapsarchitect Émile-Edmond Galoppin, een leerling van Louis Fuchs, inspecteur van de Dienst Plantsoenen van de gemeente Schaarbeek van 1904 tot 1919 en belast met de aanleg van het Josaphatpark, speelde een cruciale rol in de beplanting en het onderhoud van de laan.

Aan de Louis Bertrandlaan zijn al tal van studies gewijd'. Die hebben echter vooral betrekking op de architecturale en stedenbouwkundige aspecten van deze statige laan die, aan weerszijden afgeboord door een rij burgerwoningen, een uitzonderlijk geheel vormt in Brussel dankzij haar opvallende en grotendeels intact gebleven eenheid. Ze illustreert hoe de eclectische stijl en de art nouveau aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw perfect konden samengaan (afb.1). Tot op heden is echter nog geen onderzoek verricht naar de landschappelijke en plantkundige aspecten van de laan. De traditionele bronnen –kaarten en plannen, prentkaarten en oude foto's– leren ons hier inderdaad weinig over. Dit maakt het bijzonder moeilijk, indien niet onmogelijk, de aangewende plantensoorten te identificeren.

Een systematisch onderzoek van het niet geïnventariseerde fonds van de Dienst Plantsoenen van de gemeente Schaarbeek dat wordt bewaard in het gemeentearchief van Schaarbeek² bracht echter heel wat interessante en nieuwe informatie over dit onderwerp aan het licht.

.....
**'EEN MOOI STUKJE
 PLATTELAND IN HET
 MIDDEN VAN DE STAD'**

Toen de gemeente Schaarbeek eind 19de en begin 20ste eeuw steeds verder verstedelijkte, hing er een ernstige dreiging boven de Josaphatvallei, een landelijk geheel van weiden, hoeven, molens, vijvers en tuinen waarvan de charmes al in de 16de eeuw door de dichter Jean-Baptiste Houwaert werden geroemd: de eigenaars van de domeinen die de vallei vormden, waren immers van plan ze als bouwgrond te verkopen. Na talrijke juridische en andere beslommeringen verwierf de gemeente Schaarbeek geleidelijk aan deze terreinen en maakte ze er een promenade van die voor iedereen toegankelijk was. Dat gebeurde met de goedkeuring en steun van Leopold II, wiens actieve rol in de aanleg van openbare parken in Brussel al ten overvloede is belicht.

De kern van het park werd gevormd door de luthof van de familie Martha. Na enkele onderhoudswerken werd het park in de zomer van

Afb. 1
 De burgerwoningen van de Louis Bertrandlaan, tussen eclecticisme en art nouveau (P. Dumont, 2017 © GOB).

1904 voor het publiek opengesteld. Ondanks de aanleg van een ring van boulevards en lanen rond het park, betekende dit de redding van dit bijzonder pittoreske geheel –dit "*coin délicieux de campagne au milieu de la ville*" zoals het in een tekst uit die tijd werd omschreven– dat nu "*la propriété de tous les Schaarbeekois*".³

In de jaren na zijn officiële inhuldiging werd het Josaphatpark geleidelijk aan uitgebreid, tot het aan de vooravond

van de Eerste Wereldoorlog meer dan 30 hectare besloeg. Het werd aangelegd en getransformeerd door landschapsarchitect Edmond Galoppin, inspecteur van de Dienst Plantsoenen van de gemeente Schaarbeek⁴.

EEN NIEUWE PROMENADE

De Louis Bertrandlaan moest de nieuwe Sint-Servaaskerk, die tussen 1871 en 1876 aan de Haachtsesteenweg werd opgetrokken (afb. 2), verbinden met het toekomstige openbare gemeentepark en de toekomstige ringlaan. De Bertrandlaan maakte deel uit van de transformatie van de wijk Teniers-Josaphat, waarvoor het plan in 1898 bij de gemeenteraad werd ingediend met het oog op de

sanering van de pittoreske maar onbewoonbare oude dorpskern van Schaarbeek: naast de aanleg van de Bertrandlaan en de sloop van de oude Sint-Servaaskerk, voorzag dit plan ook in de verplaatsing van de ringspoorlijn met enkele tientallen meters (tussen het station van de Leopoldswijk en het Noordstation) en in haar overwelving. Op de plaats van de oude spoorlijn werd de E. Van den Puttelaan aangelegd (de toekomstige Voltaire- en Deschanellanen)⁵ (afb. 3).

In het hoofdstuk 'La transformation de Schaerbeek' van hun werk over het Josaphatpark uit 1904 noemden E. Bartholeyns en F. Fischer de Louis Bertrandlaan – die toen nog geen definitieve naam had gekregen⁶ – de *avenue Courbe*, naar haar

Afb. 2
De Sint-Servaaskerk gezien vanaf de Louis Bertrandlaan. Oude prentkaart, poststempel 1926 (Coll. Belfius-Académie royale de Belgique © GOB).

Afb. 3
Plan van de transformaties van de gemeente Schaarbeek, 1903, in *Louis Bertrand et l'essor de Schaerbeek*, Brussel, 2000, p. 40.

opvallendste kenmerk⁷. Naast die kromming, die haar van de meeste andere Schaarbeekse straten onderscheidde, viel de gloednieuwe Bertrandlaan ook op door haar ongebruikelijke breedte (40 meter). Dit had alles te maken met de toenmalige hygiënistische principes: het was inderdaad de bedoeling om niet alleen de circulatie te vergemakkelijken, vooral voor de voetgangers op weg naar het park, maar ook om lucht en licht te verschaffen aan een wijk die tot dan toe uit ongezonde steegjes bestond⁸.

De laan had twee laterale rijstroken, met een trottoir aan de kant van de huizen en een middenberm versierd met gras- en bloemperken en afgeboord door brede wandelpaden, en een rij laanbomen die een barrière vormden tussen de voetgangers en de voertuigen (afb. 4). Die landschappelijke aanleg herinnert onvermijdelijk aan het deel van de Louizalaan nabij het Ter Kamerenbos (de laatste 750 meter vanaf de rotonde), dat als voorbeeld gold voor dit type (afb. 5)⁹. De Louis Bertrandlaan verbond de Schaarbeekse wijken die zich in de loop van de 19de eeuw hadden ontwikkeld, met de gloednieuwe wijken. De hoofdingang van de Sint-Servaaskerk gaf uit op de Haachtsesteenweg, een lange verkeersader die al in de middeleeuwen vermeld werd, terwijl het koor van de kerk op een belangrijke verkeersas van de gemeente lag: de Koninklijke Sintemariastraat. Deze straat verbond de gelijknamige kerk, die tussen 1845 en 1853 werd gebouwd, met het in 1887 ingehuldigde gemeentehuis van Schaarbeek en het omliggende Colignonplein. De straat maakte daarenboven deel uit van een lange perspectiefas die vertrok van het Koningsplein en het Paleizenplein (langs het Warandepark) en uitmondde aan

Afb. 4

Zicht van de Sint-Servaaskerk naar de Louis Bertrandlaan en het Josaphatpark (tijdens de aanleg ervan). Oude prentkaart, s. d. [verz. Belfiusbank-Académie royale de Belgique © ARB- GOB].

Afb. 5

Het laatste deel van de Louizalaan. Oude prentkaart, s.d. Uittreksel uit T. DEMEY, *Léopold II (1865-1909). La marque royale sur Bruxelles*, Brussel, 2009, p. 263.

het station van Schaarbeek. In deze stedenbouwkundige context moest de Louis Bertrandlaan een krachtige verbinding vormen tussen de Schaarbeekse wijken die zich tijdens de voorafgaande eeuw hadden ontwikkeld en het nieuwe Josaphatpark: ze nodigde de bewoners van deze wijken als het ware uit tot een wandeling in het park (afb. 6).

EEN FAMILIE VAN LANDSCHAPSARCHITECTEN IN HET VOETSPOR VAN LOUIS FUCHS

Zoals vermeld, werd het Josaphatpark ontworpen door landschapsarchitect Émile-Edmond Galoppin (1851-1919), een leerling van de befaamde landschapsarchitect van Duitse origine Louis Fuchs. Galoppin trad in dienst bij

Afb. 6

De stedenbouwkundige context. Algemeen plan van de gemeente Schaarbeek, 1911, in BERTRAND, L., *La naissance d'une ville. Schaarbeek depuis cinquante ans. 1860-1910*, Brussel, 1912 (© GOB).

de gemeente Schaarbeek in oktober 1904, dus kort voor de openstelling van het oorspronkelijke park. Al snel werd hij bevorderd tot inspecteur van de Dienst Plantsoenen¹⁰. Onmiddellijk liet hij zijn jonge neef (geboren in 1889), die ook Edmond (Jean-Edmond) heette, als tuinarbeider aanstellen. Deze was trouwens de zoon van een landschapsarchitect, Jean-Joseph-Antoine Galoppin, die eveneens in de school van Louis Fuchs was opgeleid. Onder leiding van zijn oom werkte hij mee aan het traceren en nivellieren van het nieuwe park in aanbouw.

Gezien de datum van zijn indiensttreding bij de gemeente was Edmond Galoppin senior niet betrokken bij het eerste ontwerp voor de Louis Bertrandlaan. Toch speelde hij, als inspecteur van de Dienst Plantsoenen, ongetwijfeld een belangrijke rol in de eigenlijke aanleg en werd hij daarbij waarschijnlijk door zijn neef geholpen. In een brief van 1907 omschreef de gemeentelijke overheid de rol van

de inspecteur als volgt: "*élaboration et tracé des travaux nouveaux dans le parc public de Josaphat, les plantations, les squares, les avenues et places publiques de la commune.*" In 1913 vermeldde Galoppin dat hij "*à fournir les plans, les listes des plantes et arbres pour l'ornementation du parc, squares et avenues.*"¹¹ In 1914 werd zijn neef belast met het onderhoud van de nieuwe Bertrandlaan. In 1926 werd hij opzichter en in 1944 inspecteur van de Dienst Plantsoenen¹².

EEN ACHTERHAALDE STIJL

Het Josaphatpark en de Bertrandlaan bevinden zich op het scharnierpunt van twee tijdperken en stijlen in de Belgische siertuinkunst, net zoals ook de bouwstijl van de woningen van de laan varieert van eclecticisme tot art nouveau. Aan het einde van het bewind van Leopold II en in de jaren na zijn dood kwamen binnen het domein van het landschapsontwerp en de aanleg van groene ruim-

ten twee verschillende stijlstromingen enigszins met elkaar in botsing. De eerste stroming, die de steun van de vorst genoot, werd vertegenwoordigd door tuinarchitecten die opteeden voor de landschappelijke stijl, die typisch was voor de tweede helft van de 19de eeuw, met talrijke waterpartijen en kronkelige dreven, golvende terreinen, groepjes exotische bomen en korfvormige bloemperken gevuld met overwegend eenjarige bloeiers. Edmond Galoppin behoorde tot deze eerste stroming en zijn verdiensten werden ook geprezen door zijn leermeester Louis Fuchs, inspecteur van de Dienst Plantsoenen van de Stad Brussel en ontwerper van talrijke parken en tuinen in landschapsstijl in België¹³. Tot de tweede stroming behoorden landschapsarchitecten die aanleunden bij de *Arts and Crafts*-beweging binnen de siertuinkunst. Deze tendens kreeg concreet vorm met de oprichting, in 1913, van een vereniging 'voor de vernieuwing van de siertuinkunst in België', *Le Nouveau Jardin Pittoresque*. Vanaf dan stonden stilistische kwesties niet langer centraal: binnen eenzelfde groene ruimte konden totaal uiteenlopende stijlen probleemloos naast elkaar bestaan. Alle aandacht ging uit naar de keuze van de planten, waarvan het palet zo rijk en gevarieerd mogelijk moest zijn. Ze werden gegroepeerd in kleine 'pittoreske' taferelen die herinnerden aan natuurlijke milieus zoals het bos, het moeras, de heide of de bergen: ensembles vaste planten (*mixed borders*), roccailles met alpenplanten, moerassen met waterplanten, hoekjes met inheemse wilde planten, plekjes bestemd voor planten uit China en Japan...¹⁴ In 1913-1914 werden sommige delen van het Josaphatpark in deze nieuwe stijl ontworpen door de *roccailleur* van Franse origine François Dumilieu, waaronder het 'alpenlandschap' tegenover de Chazallaan, dat werd gevormd door kunstmatige rotsen,

een waterval, alpenbloemen en rotsplanten, of nog 'de vallei en de beek van Josaphat'¹⁵.

In tegenstelling tot Dumilieu was Edmond Galoppin geen lid van *Le Nouveau Jardin Pittoresque*¹⁶. Zoals we zullen zien, bepaalde zijn enigszins ouderwetse opvatting van de landschapsarchitectuur de manier waarop hij de beplanting van de Bertrandlaan benaderde.

EEN EVOLUTIE IN DE LAANBEPLANTING

Het archief van de Dienst Plantsoenen van de gemeente verschaft interessante informatie over de laanbomen langs de Bertrandlaan. In een rapport van september 1948, over de vernieuwing van de beplanting in verschillende Schaarbeekse lanen, schrijft inspecteur Edmond Galoppin (neef) dat de Bertrandlaan nog overblijfselen bevat van de oorspronkelijke iepenbeplanting (afb. 7). Deze boomsoort werd echter getroffen door een ziekte, waardoor ze geleidelijk aan verdween. Elk jaar moest een deel van de iepen worden vervangen, waardoor de beplanting een chaotisch uitzicht kreeg. Er werd toen voorgesteld alle overlevende bomen te verwijderen en te vervangen door Hollandse linden, een soort die in het verleden al voor vervangingen was gebruikt. In november 1948 werd een aanbesteding voor het leveren van deze bomen uitgeschreven¹⁷.

Thans is de laan met platanen afgezoomd. Wanneer precies vervingen ze de linden? Op een foto uit de jaren 1960 zien we reeds jonge platanen (afb. 8). De linden hebben er dus wellicht niet lang gestaan, maar helaas kennen we de redenen voor hun vervanging niet.

GESTAAG VERNIEUWDE PLANTSOENEN

Ook op het gebied van de bloemdecoratie bevonden het Josaphatpark en de Louis Bertrandlaan zich op de grens van twee stijlen: hoewel nieuwe experimenten in het park plaatsvonden, zoals de introductie van alpenplanten, bleven ook traditionele praktijken – korfvormige bloemperken, mozaïekbeplanting – voortbestaan, zowel in de plantsoenen van de laan als in het park. Ze wekten de 'verwondering' van de wandelaars op, zoals blijkt uit een

artikel dat in 1906 verscheen in *La tribune horticole*, het orgaan van de *Fédération Royale des Sociétés Horticoles de Belgique*. Niet alleen de weelderige zomerbloeiërs maar ook de bijzonder originele en vernieuwende formule die de gemeente Schaarbeek voor het onderhoud van haar plantsoenen koos, konden op grote bijval rekenen. In plaats van een bepaald bedrag uit te trekken voor de jaarlijkse tentoonstelling van de lokale tuinbouwmaatschappij, besliste het gemeentebestuur immers dit budget toe te kennen aan de Schaarbeekse tuinbouwers

Afb. 7

De laanbomen: de oorspronkelijke iepen. Oude prentkaart, poststempel 1913 (verz. Belfiusbank-Académie royale de Belgique © ARB- GOB).

Afb. 8

De laanbomen: de platanen. Oude foto, jaren 1960 (Gemeentearchief Schaarbeek/fonds Robert Van den Haute).

Afb. 9

De bloemendecoratie van het Josaphatpark. Foto uit *La tribune horticole*, 20, 10 november 1906, pl. 18, 10ter (© KBR).

om hun producten permanent tentoon te stellen in het Josaphatpark. Elke tuinbouwer mocht dus zelf een perk, een border of zelfs individuele planten aanplanten in het park, met als enige vereiste dat het hoofd parkcultuur deze beplantingen goedkeurde (afb. 9). De auteur van het artikel pleitte trouwens voor de veralgemening van dit initiatief en betreurde het in de regel strakke uitzicht van de openbare Brusselse parken, met als voorbeeld bij uitstek het 'prachtige' Elisabethpark van Koekelberg. Hoewel dat park elke dag door duizenden mensen werd bezocht, was het maar 'eentonig': er "*pas une fleur à voir*", terwijl er toch voldoende "*d'endroits propices où un parterre de géranium, de canna ou d'autres plantes à floraison estivale jetteraient une note féerique entre les beaux massifs d'arbustes*."¹⁸ Geraniums en bloemriet waren typische planten voor de korfvormige bloemperken 'oude stijl'.

De uit de 19de eeuw overgeërfde tuinbouwmode kenmerkte eveneens de bloemendecoratie van de Bertrandlaan in de eerste decennia van haar bestaan (afb. 10). De aanleg van lanen was aan veel stren-

gere beperkingen onderworpen dan die van parken, wat weinig ruimte liet voor vernieuwende initiatieven. Grasperken, korfvormige bloemperken en mozaïekbeplantingen bleven trouwens geruime tijd overheersen. Er werden slechts enkele *mixed borders*¹⁹ van vaste planten aangelegd, als een bescheiden toegeving aan de nieuwe smaak. De vroegste getuigenissen die werden teruggevonden over het bestaan van deze *mixed borders* gaan terug tot de jaren 1950. In 1952 verschaftte de inspecteur van de Dienst Plantsoenen Edmond Galoppin aan gemeentelijk ingenieur Paesmans twee lijsten van vaste planten en heesters die nodig waren voor de aanleg van twee *mixed borders* aan de Bertrandlaan²⁰. In 1953 verzocht Ernest van Hammée, afgevaardigd bestuurder van het Brusselse Sportpaleis²¹, het college van burgemeester en schepenen van Schaarbeek te mogen beschikken over een deel van het grasperk tegenover het Sportpaleis: hij wilde er tenten laten opstellen voor de dieren van een circus dat kort nadien zou arriveren. Men antwoordde hem per brief dat een deel van het grasperk ter beschikking

kon worden gesteld op voorwaarde dat het Sportpaleis er zich toe verbond de gemeente te vergoeden voor het herstel van het grasperk, "*a rato van 15 frank per m² grasperk en 150 frank per m² mixed border, ter vernieuwen*"²². Er bestonden in die tijd dus blijkbaar *mixed borders* in het waaivormige uiteinde van de Bertrandlaan.

Toch bleef de praktijk van de mozaïekbeplanting en de korfvormige perken springlevend, zoals blijkt uit een brief die V. Cornelissen, opzichter van de Dienst Plantsoenen (met goedkeuring van E. Galoppin, inspecteur van de Dienst Plantsoenen) in 1953 richtte aan gemeentelijk ingenieur-directeur Paesmans. Daarin vroeg hij hem de straatkranen van de Bertrandlaan te herstellen met het oog op het besproeien tijdens de zomer. Hij beklemtoonde dat de Dienst Plantsoenen zich al enkele jaren inzette voor de verbetering van de zomerperken en borders van de gemeentelijke squares en tuinen. Vooral in de Louis Bertrandlaan werd daartoe een bijzondere inspanning geleverd: in 1952 plantte men er 30.000 planten; in 1953 waren dat er 42.000 en voor de zomer van 1954 voorzag men 51.000 planten. Elk jaar paste men de ontwerpen van de beplantingen en de plantensoorten en -variëteiten aan; de mozaïekbeplanting bleef de voorkeur genieten. Het publiek was in elk geval tevreden met het resultaat²³.

In 1956 attendeerde V. Cornelissen, die ondertussen Galoppin was opgevolgd als inspecteur van de Dienst Plantsoenen, de hoofdcommissaris erop dat er schade was vastgesteld aan de beplantingen van de Louis Bertrandlaan: 12 begonia's, 20 afrikaantjes en vijf ageratums – eenjarige die typisch waren voor de oude stijl – moesten worden vervangen²⁴.

Afb. 10

Vorbereidingen voor het beleg van Antwerpen in 1914. Duitse compagnies voor het Sportpaleis van Schaarbeek. Olieverf op doek van Oswald Poreau, 1914. Gemeentebestuur van Schaarbeek. Op de voorgrond zien we een groot bloemperk (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 11

De bloemendecoratie van de Bertrandlaan. Plan opgemaakt door de Dienst Plantsoenen van de gemeente, 1957 (Gemeentearchief van Schaarbeek).

Een bijzonder mooi plan opgemaakt door de Dienst Plantsoenen in 1957 geeft de aan te planten bloemsoorten weer, en hun schikking binnen de verschillende plantsoenen van de laan (afb. 11). Vooral de levendige kleuren vallen daarbij op: begonia's, afrikaantjes, geraniums, ageratums, leeuwenbekken, zil-verblad, pantoffeltjes, heliotropen en andere eenjarigen waren ruim vertegenwoordigd, net als rozenstruiken (borders) of heesters die typisch waren voor dit soort compositie, zoals drakenbomen. De Louis Bertrandlaan bekleedde een bijzondere plaats in de initiatieven die de Dienst Plantsoenen van de

gemeente nam met het oog op de florale decoratie van haar groene ruimten en in haar inspanningen voor de gestage vernieuwing en het onderhoud van haar plantsoenen. Enkel het Josaphatpark kon op een vergelijkbare aandacht rekenen. Dit was een duidelijke indicatie van het belang van de laan, die met haar bloemendecoratie zowel de bestuurders als de inwoners van de gemeente bijzonder trots maakte. Ze werd dan ook een uitstalraam voor het goede bestuur en het aantrekkelijke dynamisme van de gemeente. Politieke overwegingen waren duidelijk niet vreemd aan de tuinbouw en de siertuinbouw.

CONCLUSIE

Binnen het Brusselse stedelijke landschap is de Louis Bertrandlaan uniek in haar soort: ze vormt een hechte eenheid met het Josaphatpark, dat in dezelfde periode werd aangelegd. Samen vormden ze een gemeenschappelijk stedenbouwkundig en landschappelijk project. Haar 'grote zus', de 40 jaar eerder aangelegde Louizalaan, vertoont in het deel dat aansluit op het Ter Kamerenbos een gelijkwaardige configuratie: een brede, groene promenade waar voetgangers voorrang krijgen op auto's. Zo kunnen zij het tumult van de stad geleidelijk achter zich laten en zich mentaal voorbereiden op een ontspannende wandeling in het openbaar park. De Louizalaan, met haar oorspronkelijke middenberm van 29 meter en centrale wandeltrottoirs van 6 meter breedte, is breder dan de Louis Bertrandlaan, maar haar 'versmelting' met het bos is dan weer minder uitgesproken dan die van de Bertrandlaan met het Josaphatpark: terwijl de koppeling van de Louizalaan aan de elegante, door landschapsarchitect Edouard Keilig ontworpen promenade rechtlijnig, vlak en loodrecht is, biedt de Schaarbeekse laan, dankzij haar typische bocht, haar helling en haar waaivormige uiteinde, unieke uitzichten op het park van Galoppin die de eenheid van deze twee ruimten nog versterken.

Door haar uitzonderlijke kwaliteiten vormde de Louis Bertrandlaan een echt uitstalraam voor de gemeente Schaarbeek. Eerst en vooral een architecturale etalage, gezien het opmerkelijke karakter en de eenheid van het geheel van burgerwoningen die er opgetrokken werden, maar al evenzeer een landschappelijk en groen uitstalraam, in het bijzonder dankzij haar verzorgde bloemendecoratie. De stijl van deze decoratie,

Afb. 12

De Louis Bertrandlaan, een gezellige ontmoetingsplaats. Oude prentkaart, poststempel 1936 (verz. Belfiusbank-Académie royale de Belgique © ARB- GOB).

Afb. 13

Vaas met bacchanaal, een werk van Godfried Devreese. Oude prentkaart, s. d. (verz. Belfiusbank-Académie royale de Belgique © ARB- GOB).

net als die van de gebouwen, zocht haar inspiratie vooral in de 19de eeuw en in de traditie –mozaïekbeplanting en korfvormige bloemperken voor de florale decoratie, eclecticisme in de architectuur– zonder echter de moderniteit af te wijzen, met enkele *mixed borders* in neopittoreske en art nouveaustijl.

Dit enigszins ouderwetse karakter van de groene inrichting van de laan ging –paradoxaal genoeg–

gepaard met een groot dynamisme en een niet aflatende creativiteit vanwege de gemeentelijke overheid en van de Dienst Plantsoenen: elk jaar werden het ontwerp, de verhouding grasperk/bloemen, de keuze van plantensoorten en -variëteiten, het vegetale palet en het verticale uitzicht van de plantsoenen herbekeken en aangepast. De laanbomen werden op hun beurt vervangen toen milieuproblemen, zoals de iepenziekte, hen kwetsbaar maakten.

Interessant, tot slot, is het feit dat de aandacht die uitging naar de inrichting, het onderhoud en de vernieuwing van de laan, zich van meet af aan concentreerde op de middenberm, met andere woorden het gedeelte bestemd voor de voetgangers. Flaneren, kijken, converseren en sociale contacten stonden hierbij centraal. Dat zie je ook op de oude prentkaarten: banken, straatlantaarns, krantenkiosken (afb. 12), plantsoenen, een bronzen vaas met de voorstelling van een bacchanaal (afb. 13), een werk van de Schaarbeekse beeldhouwer Godfried Devreese dat volksvertegenwoordiger en mecenas Raoul Warocqué aan de gemeente Schaarbeek had geschonken als compensatie voor de kunstwerken die verloren gingen tijdens de brand van het stadhuis in 1911. Dit alles maakte van de openbare weg een stukje tuin, naar het voorbeeld van wat het team van Haussmann en Alphand in Parijs had verwezenlijkt²⁵.

Vertaald uit het Frans, citaten op pp. 175-176

NOTEN

1. HANOSSET, Y., MARCHI, C., *De Louis Bertrandlaan en het Josaphatpark*, Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis nr. 6, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2006; HERMANS, F., KREUTZ, M., *Étude et inventaire de l'avenue Louis Bertrand à Schaerbeek*, Directie Monumenten en Landschappen, Brussel, juli 2006.
2. Speciale dank aan de archivarissen van de gemeente Schaarbeek, Martine Goldberg en Aline Wachtelaer, voor hun gewaardeerde medewerking.
3. BARTHOLEYNS, E., FISCHER, F., *Le Parc Josaphat*, Schaarbeek, 1904, pp. 5, 19, 43.
4. DE BRUYN, O., "Le parc Josaphat à Schaerbeek, 'un coin délicieux de campagne au milieu de la ville'", *Les Nouvelles du Patrimoine*, 133, oktober-december 2011, pp. 64-67.

5. HANOSSET, Y., MARCHI, C., *De Louis Bertrandlaan en het Josaphatpark*, Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis nr. 6, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2006 pp. 9-15; notitie van de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: http://www.irisonument.be/nl/Schaarbeek/Louis_Bertrandlaan.html.
6. De laan kreeg haar definitieve naam tijdens de gemeenteraadszitting van 7 maart 1905. Ze werd genoemd naar schepen Louis Bertrand, een van de belangrijkste bewerkers van de stedenbouwkundige ontwikkeling en de 'Hausmannisatie' van de gemeente Schaarbeek.
7. BARTHOLEYNS, E., FISCHER, F., *op.cit.*, p. 69.
8. DEMEY, T., *Léopold II (1865-1909). La marque royale sur Bruxelles*, Brussel, 2009, pp. 309-315.
9. HERMANS, F., KREUTZ, M., *Étude et inventaire de l'avenue Louis Bertrand à Schaarbeek*, p. 6; DEMEY, T., *op.cit.*, p. 311; notitie van de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: http://www.irisonument.be/nl/Brussel_Uitbreiding_Zuid.Louizalaan.html.
10. Gemeentearchief van Schaarbeek, *Personeelsdossiers*, "Mr Galoppin E., Inspecteur des Plantations"; DUQUENNE, X., "Galoppin, Edmond", in *Saur allgemeines Künstler-Lexikon*, 48, München-Leipzig, 2006, pp. 157-158.
11. Gemeentearchief van Schaarbeek, *Personeelsdossiers*, "Mr Galoppin E., Inspecteur des Plantations", brieven van 22 mei 1907 en 1 april 1913.
12. Gemeentearchief van Schaarbeek, *Personeelsdossiers*, "Galoppin Edmond, Inspecteur Plantations".
13. "Le parc Josaphat", *La tribune horticole*, 14, 29 september 1906, p. 111.
14. Zie het manifest van de beweging: VAN BILLOEN, A., *Le Nouveau Jardin Pittoresque. Association Nationale pour la Rénovation dans l'Art des Jardins. Son programme*, Brussel, 1913.
15. NED, E., "Les Alpes Josaphat", *La tribune horticole*, 414, 30 mei 1914, p. 341; *Annuaire du commerce. Bruxelles et sa banlieue*, 1931, 3, p. 1552.
16. *Le Nouveau Jardin Pittoresque*, 1ste jaargang, januari-april 1914, nr. 1 en 2 (ledenlijst).
17. Gemeentearchief van Schaarbeek, *Dossiers van de Dienst Plantsoenen*, "Plantations. Commandes de plantes, 1946 à 1951", "Plantations 1948. Commande d'arbres d'alignement".
18. VAN KERKHOVE, J., "La décoration florale du parc Josaphat à Schaarbeek. Un exemple à suivre", *La tribune horticole*, 20, 10 november 1906, p. 172.
19. Een *mixed border* is een boord bestaande uit een mengeling van vaste planten.
20. Gemeentearchief van Schaarbeek, *Dossiers van de Dienst Plantsoenen*, "Plantations. Adjudications diverses, '49/52"; "Plantations. A.G. 1952. Fourniture de plantes diverses. Mixed-Border. Parc, avenues...", brief van 30 januari 1952.
21. Het Sportpaleis was in 1913 ingehuldigd. In 1967 werd het gesloopt en nadien vervangen door de modernistische woontoren Brusilia.
22. Gemeentearchief van Schaarbeek, *Dossiers van de Dienst Plantsoenen*, "Plantations. Dossier général, jusqu'à 1956", brieven van 1 en 11 september 1953.
23. Gemeentearchief van Schaarbeek, *Dossiers van de Dienst Plantsoenen*, "Plantations. Dossier général, jusqu'à 1956", brief van 24 november 1953.
24. Gemeentearchief van Schaarbeek, *Dossiers van de Dienst Plantsoenen*, "Plantations. Dossier général, jusqu'à 1956", brief van 26 mei 1956.
25. Dit artikel is de neerslag van een historische studie uitgevoerd in opdracht van JNC International. Ik bedank Yves Hubert en Fabrice Kusiak.

Avenue Louis Bertrandlaan in Schaarbeek, a landscape in the heart of the city

Built from 1904 to 1913 and encompassed in the same urban and landscaping project as Josaphat Park, Avenue Louis Bertrandlaan is much more than a simple tree-lined promenade: thanks to its slope, width, curve, flare and view towards the park, it constitutes an authentic landscape in the very heart of the city. It is the only Brussels avenue to truly coalesce with a park, moulding and extending the shape of it: in this respect, it is unique in its genre. The landscape architect Émile-Edmond Galoppin, a disciple of Louis Fuchs, Plantations Inspector of the municipality of Schaarbeek from 1904 to 1919 and responsible for the development of Josaphat Park, had a major role in the planting and maintenance of the avenue.

Although the avenue has already been the subject of a multitude of studies on the architectural and urban aspects of this majestic route, no research has been carried out on the landscaping and vegetation aspects as yet. A systematic study of the collection - not listed - of the Plantations Service of the Schaarbeek municipality, kept in the Municipal Archives of Schaarbeek, has allowed much new and interesting information to be gathered on this subject.

CITATEN

p.19

"een verrukkelijk labyrint van schilderachtige hoekjes en talrijke wandelpaden; een glooiende tuin, geheimzinnig, grillig, klimmend en dalend [...] in één woord een levend en triomfantelijk protest tegen de natuur met rechte hoeken en met de liniaal getrokken wegen uitgevonden door Le Nôtre voor heren in rok en dames met sleepjurken"

p.22

"Het eerste document dat bij mijn weten zijn aanwezigheid attesteert, is de figuratieve kaart van de goederen van de Ter Kamerenabdij, uitgevoerd door landmeter G. Couvreur in 1717. In die tijd was de linde, te oordelen naar de tekening, wellicht meer dan honderd jaar oud..."

p.26

"Dit is de krachtlijn van mijn plan: het nieuwe park moet het imposante en statige karakter bewaren van het oude woud, dat een grillig terrein bedekt met een prachtig hoogstammig bos met dicht kreupelhout. Daartoe zal ik zo weinig mogelijk ontbossen... Ik zal niet aan het bos raken als daar geen zwaarwichtige treden voor is."

p.33

"Het is een zeer mooi jachtgebied bevolkt door rood- en andere soorten wild" "...vaak verbleven heeft, zowel bij dag als bij nacht, in zijn residentie in Bosvoorde, waar hij zijn jachtpartijen hield."

p.36

"het majestueuze zicht van de Molenvijver en de kom van Bosvoorde gelegen in een adembenemend decor: het weidse wateroppervlak, de omringende heuvels, aan de rechterkant omzoomd door prachtige dennenbossen met oude schilderachtige stammen afgewisseld met beukenbosjes; op de achtergrond weerspiegelen de oude witte huizen van Bosvoorde langs de Terhulpensteenweg zich in het water; daarboven verheft zich in de verte een afgeronde heuvel met bewerkte velden en ten slotte, als afsluiting van de horizon en aanvulling op de woudgord die de kring van heuvels bekroont, de in nevel gehulde, hoog oprijzende bomen van het eigendom van de graaf d'Ursel."

p.38

"Bosvoorde verfraait, Bosvoorde breidt uit, Bosvoorde beweegt, Bosvoorde heeft zijn muziekschool, zijn dagblad; Bosvoorde is echt een grote stad...de oude, vuile en ongezonde arbeiderswijk van de zogenaamde Bezemhoek, die gemeenschappelijke verblijfplaats van houthandelaars en vernielers van ons nationale woud; dat bolwerk van microben die allerlei besmettelijke ziekten verspreiden en voortdurend de voornaamste bronnen van de Woluwe en van de vijvers van Bosvoorde en Oudergem bezoeiden."

p.39

"Bijna geen van deze huizen heeft een stenen vloer, het is onmogelijk er water te gebruiken om schoon te maken want het zou onmiddellijk worden opgeslorpt door de aarde, die reeds doordrenkt is van de dagelijkse activiteiten in het gezin, dat meestal uit vier à vijf personen

bestaat. Alleen de kamers beneden worden bewoond. Op de zolder worden de berentakken opgeslagen bestemd voor de uitoefening van het enige beroep waarvan de inwoners leven. Het gebrek aan verlichting is bijna algemeen, de vensters worden nooit geopend en vaak komt het licht naar binnen langs een in de muur verankerde ruit [...]. Deze huizen worden van elkaar gescheiden door lange smalle gangen, een soort van stegen met open riolen waarlangs alle regenwater en huishoudelijk afvalwater wegvloeit."

p.40

"Ons kleine huis is charmant en zeer ruim, het is ideaal voor ons. We hebben twee mooie kamers beneden, een zeer grote en zeer nette kelder [wat zeldzaam is voor een kelder], twee kamers boven en een grote zolder die zeer geschikt is voor Rik om een atelier van te maken, een mooie koer en een mooi tuintje met een appelboom en een perenboom met twee kleine peren. Ook onze kleine appels doen het goed!!! We huren dat alles voor de prijs van 18 frank per maand. We zijn op tien minuten gaans van de tram die ons voor 15 centiemen naar de stad brengt... Sinds ik hier woon ben ik anderhalve kilo aangekomen en mijn gezondheid gaat veel beter"

p.50-51

"Al diegenen die van de plantenhandel leven." "Aan hen de eer [...] als ze zeker zijn van een overwinning, want voor hen is een medaille geen ijdele eer; het is reclame, het is een uithangbord, het is een gelegenheid om hun waren te verkopen." "...alle liefhebbers met een teer hart." "De geleerde liefhebber."

"Bijna alle amateurs van deze categorie hebben een dikke buik en een bril." "De praktische amateur die samen met een halve of een kwart tuinman zelf met zijn blanke handen in zijn kleine serre zijn planten bepotelt." "Verwaande amateurs – zij die hun tuinman zijn zin laten doen."

"De echte amateur. Er zijn er niet veel van deze soort: iemand die door een lange praktijk is ingewijd in de geheimen en kneepjes van het vak."

"Er is echter een frappant feit – een teken van de publieke welvaart en de zachtheid der zeden – en dat is de geweldige expansie van de voortleefde voor bloemen. Loop door de nieuwe wijken van de hoofdstad en in elke straat zie je voor vele vensters mooie bloemen; deze voortleefde is zo snel verbreid geraakt, dat ze zelfs journalisten heeft aangestoken, want, zonder het te beseffen of te merken, stond ik op een zonnig plots voor de poort van de Kruidtuin."

p.52

"Onder de bloemen die meestal worden gekweekt voor salons of boudoirs, zijn er die ongezonde geuren verspreiden, hoe sterker of aromatischer, hoe ongezonder. We kennen niets dat schadelijker is dan wat deze bloemen uitwasemen; ze charmeren, ze bedwelmen met hun verrijfde maar misleidende geuren, en uiteindelijk verstoren en verzwakken ze het zenuwstelsel. Hoeveel mooie dames zijn er niet die, constant opgesloten in hun met geurige bloemen getooide salon of boudoir, symptomen van slaapwandelen beginnen te vertonen, of lijden aan een irritatie van het gestel die

meestal 'zenuwpijn' wordt genoemd en die vaak geen andere oorzaak heeft dan de onafgebroken inwerking van een met geurige substanties verzadigde lucht op het organisme." – "Bijzonder gevaarlijke bloemen [...]"

p.53

"... dat de ziel verheft naar de Schepper van al wat bestaat."

p.54

"...op een zowel rijke als aangename manier antichambres, vestibules en bordessen siert."

"... zonder bang te moeten zijn om het behang en de vloerbekleding van de kamer te beschadigen."

"...als scherm dienend tussen nieuwsgierige voorbijgangers en mensen die binnen zitten."

p.55

"Vrijwel overal zijn vensters met dubbele ramen te zien, waartussen in de winter schitterende bloemen staan, waarvan zowel de voorbijgangers als de bewoners van de appartementen genieten."

"...onderdak aan kleine planten, aan lilliput-exemplaren die het beeld creëerden van een tuin gereduceerd tot de kleinste proporties."

p.56

"Er zijn er die het heel goed doen in appartementen, in grote of kleine aquariums die men vandaag de dag zo aardig maakt, en die gevuld met water, planten en soms ook goudvissen en andere watterdieren, salons opvrolijken en zuiveren."

"Die veel plezier beleefden aan het op de voet volgen van deze vegetatie die we normaal gesproken niet te zien krijgen."

"Voor de studie van zee- en zoetwaterwezens in hun relatie tot waterplanten." "...waarvan het frisse groen een vrolijke en fraaie kleur in het water zal doen weerspiegelen."

p.57

"...versiering voor één dag die zich weelde permitteert, die men de avond voor een feest, enkele uren voor het bal, voor veel geld construeert, en die de tuinnamen-decorateurs de volgende dag weer weghalen, zoals dat met theaterdecoris gebeurt."

"Het is veel moeilijker om planten te kweken in een appartement dan in een serre. Dat is begrijpelijk: in appartementen probeert men immers precies dat te vermijden wat men in serres wil provoceren. In zijn woning spant de mens zich in om zich te omringen met gezonde, zuivere en droge lucht, en daarin heeft hij gelijk. Maar hij denkt er niet altijd aan dat diezelfde lucht die zo goed is voor hem, niet altijd geschikt is voor zijn dierbare planten. Het is dus praktisch onmogelijk dat planten in appartementen zo lang mooi en gezond blijven als in een serre. Indien men echter de soorten goed uitkiest, kan men het aantal ontgoochelingen beperken."

"Het is eigenlijk niet te geloven en nochtans hebben we het gezien, we hebben hun schoonheid bewonderd, al die plantenmozaïeken waarvan het geheel een verrassend effect heeft. Je zou op je knieën vallen voor die eigenaardigheden van de natuur [...]. We hebben gezegd dat in België, en vooral in Brussel, begonia's

de favorieten zijn geworden van liefhebbers van kamerplanten, en dat vrijwel in alle huizen een combinatie van verschillende soorten begonia's de vensterbanken sieren. De *B. Rex* heeft daartussen natuurlijk een plaatsje gevonden en geijet er uitstekend."

"Genieten van een mooi schilderij of een mooie palm, dat komt op hetzelfde neer, dat is de verhevenheid van onze intelligentie onderdompelen in al wat God en de kunst aan grootsheid en waardigheid hebben geschapen."

"Een van de wonderen van de sierteelt in Europa, met zijn prachtige palmen die daar in volle grond groeien [...] Zelfs de meest ervaren botanici staan vol bewondering voor deze schitterende planten."

p.58

"De grote, indrukwekkende en majestueuze exemplaren met hun kronen met talrijke, krachtige bladeren [...] zijn perfect geschikt om een prachtig cachet te geven aan wintertuinen. De minder grote exemplaren zijn eleganter en zijn gegeerd voor salons, want ze zijn gemakkelijk te kweken en het is geen grillige plant. De kleine exemplaren, [...] zijn al even gegeerd, ofwel voor korven gebruikt als tafeltukken, of voor mini-atuurtuinen die onze salons opvrolijken en de blik strelen, door ons te herinneren aan de schoonheid en schittering van de natuur."

p.59

"Vooral als een lange winter ze dat kwijnende uitzicht heeft gegeven, dat bijna alle kamerplanten in de lente hebben."

"... zonder te vervelen tijdens hun bloeiperiode onze salons kunnen sieren."

"...vrij goed bestand waren tegen gebrek aan zorgen, wat meestal het grootste gebrek is bij veel liefhebbers." "...liefhebbers die in een kamer slechts een kleine plank ter beschikking hebben."

p.67

"Vrije ruimten creëren of behouden met natuurlijke begroeiing, in het belang van de esthetiek en de hygiëne"

p.68

"Dit netwerk van wegen dient niet als afvoer, het is uitsluitend bestemd om te wandelen en moet worden bezaaid [type golfgazons] voor het uitzicht [...]. Het grote voordeel van gras is ten eerste het fraaie uitzicht [grote Engelse parken, bezoeken aan Kew]; daarenboven wordt het aanmaken van stof vermeden, dat bomen bevuilt en modder geeft voor wandelaars."

"De vrije ruimten en de gevarieerde landschappen die door het Arboretum ontstaan zijn, maken van het Kapucijnenbos een echt aangename wandelplek [...]. Er bestaat niets gelijkwaardigs in de omgeving van de hoofdstad, want het Terkamerenbos wordt te druk bezocht om de liefhebbers van open ruimte een even rustgevende en natuurlijke omgeving te bieden."

pp.68-69

"Ten eerste moet men een algemeen regel naleven, een afgeleide van een natuurwet die een landschapsarchitect nooit mag overtreden om niet in zinloosheid te vervallen en een banaal, heteroog en tegennatuurlijk werk te creëren. Dat is de wet van de natuurlijke habitat

van de planten. De dendrologie en de plantkunde leren dat elke plant spontaan geboren wordt en groeit in het milieu van zijn voorkeur, waar alles aangepast is aan zijn behoeften. Daaruit komt deze regel voort die de landschapsarchitect verplicht de planten die hij gebruikt zo veel mogelijk onder dezelfde groeiomstandigheden aan te planten als die van hun plaats van oorsprong, waar deze planten spontaan groeien."

p.69

"schilderachtig geordend"

"De heer Bommer, toen reeds hoogleraar aan de *Université Libre de Bruxelles*, begreep de noodzaak van een dergelijk arboretum voor de rationele studie van de boomsoorten uit de gematigde streken die in ons klimaat kunnen leven, net zoals de *Nouveau Jardin Pittoresque* in onze moderne tuinen alle bloemen uit gematigde streken die bij ons gedijen heeft willen bijeenbrengen."

p.76

"Je stelt dus voor dat we op 10 augustus samen naar de Queyras vertrekken. Ik vind dat een geweldig idee en zal me erop voorbereiden, als ik tegen dan tenminste niet in de gevangenis ben beland! Jawel: men wil me aansprekelijk stellen voor de dood van een meisje dat tijdens een windvlaag in het Terkamerenbos een tak op haar hoofd heeft gekregen. [...] Dus, tenzij ik in de gevangenis zit, zal ik je heel graag vergezellen op je plantentocht op de Col d'Isoard [...]"

"Volgens La Gazette heeft u onlangs geheel terecht aangedrongen op bloemen voor het Park. U gaat er daarbij blijkbaar van uit dat bloemen altijd gewerd werden uit het Park. U vergist zich evenwel. Alleen, u bent te jong om zich de tijd te herinneren toen ze er wél nog stonden. Zelfs de generatie die aan de uwe voorafging, herinnert zich dit misschien niet meer. Zo ver in de tijd gaat dit terug, zo ver! Hoelang? Zeventig of vijftienzestig jaar [1845-1850]. Zoek dat maar eens op in de officiële documenten. Wanneer werd de huidige grote vijver uitgegraven? Op die plaats bevond zich vroeger een enorm bloemperk [...]. De indeling van het Park volgde een eigen logica. De drie grote lanen mondden uit op het knooppunt gevormd door deze met bloemen beplante rotonde. Pas later, toen Anspach [burgemeester van 1863 tot 1879] 'bossen', speelpleinen en ontspanningsruimten wou creëren, kwam men met de theorie op de proppen dat het statige karakter van het Park moest worden bewaard, zonder bloemen of andere versieringen..."

p.81

"En beetje bij beetje verkondigt en verheldert Jules Buysens, zoals alle grote kunstenaars, zijn stelling door zijn eigen stijl te scheppen. [...] Hij houdt niet van makkelijke oplossingen, wat wil zeggen dat er bij hem geen plaats is voor de geranium en de begonia. Hij cultiveert, hij selecteert, hij verleent adellijke aandenken aan de veldbloemen, aan de planten die Maeterlinck heeft opgehemeld en die Paul Fort in verzen heeft gegoten. Hij transformeert de ridderspoor, hij sublimeert de nagelbloem, hij kroont de reseda tot keizerin. Hij roept de hulp in van de alpenbloemen, waarvan hij talloze variëteiten bij ons acclimatiseert, en hij kleurt villa's in een Helvetisch violet; en

dankzij hem kan de edelweiss, dit kostbare stukje biscuit in Saksisch blauw, in bloemperken haar wat geheimzinnige gratie tentoon spreiden..."

"Zij tweeën, samen met nog een aantal geniepigere exoten en planten met gekleurde bladeren aangeplant in de protserige mozaïeken die de fraaie boorden van de meeste grasperken thans ontsieren, hebben geleidelijk aan hun autochtone zusters verjaagd van de plekken die ze van oudsher met hun vriendelijke glimlach verblijdden."

p.83

"Sire, antwoordde Buysens, dode bomen worden nu eenmaal gerooid. De bomen die ik opnieuw heb aangeplant gedijen hier heel goed. Dat kan Zijne Majesteit niet zeggen van de bomen die Hij in zijn eigen park heeft aangeplant..."

"Doe zo voort, mijnheer, doe zo voort, als je een oorlogje wilt...! Blijf onze openbare promenades maar vernielen..."

"Men zal wellicht aanvoeren dat een jonge plataan niet onder de grote takken van de oude kan groeien en dat men heeft gekozen voor een boom in volle groei, met een aardkluit rond de wortels zoals dat nu gebruikelijk is. Dat deze iep hier is geplant lijkt me al even verwerpelijker als zou men in een gotische kathedraal een oude zuil in deze stijl vervangen door een Toscaanse. Heb ik geen gelijk en moeten we niet dringend ingrijpen? Niets in dit park is waardevoller dan deze prachtige krans van platanen."

p.84

"De Natuur maakt geen tuinen, net zomin als de mens Natuur maakt. De Natuur wordt gekenmerkt door de onbelemmerde strijd van de elementen; deze strijd vrij spel laten (in onze parken en tuinen) zou in een onaanvaardbare chaos uitmonden"

p.89

"mooi stukje platteland in het midden van de stad... de eigendom van alle Schaarbekenaars" werd."

p.92

"Het uitwerken en uitstippelen van de nieuwe werken in het openbare Josaphatpark, de plantsoenen, de squares, de lanen en de openbare pleinen van de gemeente."

"de plannen en de lijsten van planten en bomen bestemd voor de versiering van het park, de squares en de lanen moest overmaken."

p.94

"was geen enkele bloem te zien... geschikte plekken waren waar de aanleg van een perk met geraniums, bloemriet of andere zomerbloeiërs een feestelijke toets tussen de mooie heesterpartijen zou vormen."

p.103

"Grotten, rotsen in het park van Binche, grot, rotsen, waterval van de vijvers van Elsene, restauratie van de brug van het Ter Kamerenbos, grotten, rotsen, watervallen, waterbekkens in vormstenen aan de Maria-Louizasquare en de Ambiorixsquare in Brussel"

p.105

"Indien men zich inspireert op de beste modellen die men in de natuur kan vinden, kan men zelfs op een beperkte schaal overtuigende rotseffecten cre-

eren. Het materiële werk voor de vervaardiging van de rotsen vergt smaak en handigheid van de arbeiders. Met kleine rotsen worden grote rotsen gemaakt. Met wat ervaring en zorgzaamheid leert de arbeider de stukken in elkaar passen tot een homogeen geheel."

pp.106

"Iedereen kent de *gratsteen* of fistuleuze zandsteen die zo veel voorkomt in de regio van Brussel. Het zijn harde, witte siliciumafzettingen die onderaan de brusseliaanse laag voorkomen en zeer geleidelijk overgaan in de hoger gelegen glanzende zandsteen. Onderaan de afzetting is de fistuleuze zandsteen spoelvormig, zeer langgerekt, met regelmatige vorm. Hogerop zijn de stenen wegens hun veelheid aan elkaar geklonterd en vormen ze zeer onregelmatige blokken, voorzien van dikke punten en soms eigenaardige gaten."

"De natuur is zo goed nagebootst dat men amper kan geloven dat men voor een kunstwerk staat. De lange kloof in een van de zijden is een angstaanjagend zicht."

pp.106-107

"Deze merkwaardige concreties werden met diverse middelen nagebootst. Mijnheer Combaz, een bedreven rotsenmaker, zorgde eerst voor een stevige verankering met behulp van uit het gewelf uitstekende ijzeren stangen met een berekende lengte. Deze ijzeren stangen werden aan de punt samengevoegd zoals de hoeken van een piramide en overtrokken met ijzergaas, waartussen verschillende lagen vloeibare cement werd gepompt tot het geheel een homogeen blok vormde. Dit is een goede werkwijze, vooral dankzij het lichte gewicht van de stalactieten; indien ze zwaarder zouden zijn, zouden ze bij het vallen ernstige ongevallen kunnen veroorzaken. Het nadeel is echter dat de diverse draden en frames zichtbaar worden, wanneer stukken cement loskomen."

p.108

"Rotsen kunnen 'beschilderd' worden. Dit woord hoeft niet af te schrikken: het komt erop aan de stenen in een okerachtige of groenige kleur met diverse nuances te bepleisteren met de volgende producten. Met de hierna vermelde verhoudingen verkrijgt men met een olijfgroene kleur: 1 kilo rookzwart of Antwerps zwart, 500 gram gele oker, 250 gram rode oker. Dit mengsel wordt aangebracht of geklopt met een dikke kwast of een fijne bezem. Om wat witte korrel toe te voegen, mengt men er wat Blanc de Meudon door; Veronesegroen levert groene vlekken op. Om deze stoffen te fixeren gebruikt men in water opgelost aluinsilicaat. Te felle kleuren worden afvlug door de vorst en de weersinvloeden verbleekt en opgelost, en de klimplanten die een gedeelte van de rotsen bedekken, verhullen binnenkort alle schoonheidsfoutjes."

p.109

Rotsen vormen een pittoresk element bij uitstek in de natuur. Zij kunnen het landschap een groots uitzicht geven, dikwijls met een unieke sublimiteit. Als stille getuigen van de stuiprekkingen van de aarde trekken zij ons aan en verbazen ze ons door hun onuitputtelijke variëteit van vormen, afmetingen en kleuren. [...]

Als ze niet sierlijk zijn, dan drukken hun lijnen toch beweging uit, het ongerepte, volume, ongenaakbaarheid, het onvoorziene. Elke artistieke ziel aanschouwt ze vol bewondering.

pp.117-118

"gemeentelijke onderneming", "voor elke burger een uitgebreid gamma van materiële voorzieningen te realiseren."

p.119

"Een coherent parkensysteem, naar het voorbeeld van een aantal trans-Atlantische verwezenlijkingen."

p.121

"...die garant staat voor de veiligheid van de kinderen en voor rust."

"Leef niet zonder horizon, woon ook in 'groene ruimten'"

"...wat toelaat om vrijwel non-stop de stad te doorkruisen."

"De nieuwe toegangswegen, daarin ligt in deze periode van explosieve expansie van de hoofdstad de kans voor Anderlecht."

p.125

"De groene poort van het perifere centrum".

p.134

"De nieuwe maatschappelijke zetel van Glaverbel moet een perfect instrument zijn / opgewaardeerd door de gekozen locatie / schitterend groen kader, gunstig voor de mens."

p.135

"mobielen in de vorm van grote glazen klokken [...] en allerlei vormen van amussante [...] en andere toepassingen van glas".

p.138

"...uit de aarde lijkt op te rijzen"; "...de indruk te wekken van een harmonie die niet bestaat".

p.146

"...het geheel het interessante architecturale complex 'Glaverbel' omkaderend, een gunstig voortek van de Brusselse agglomeratie."

"de demografische uitbreiding met het behoud van groene zones die [...] de schoonheid vormen van deze gebieden aan de rand van het Zoniënwoud"; "...de niet te vermijden noodzaak om in de hoogte te bouwen."

p.151

"Mijn eerste benadering van een tuin is nooit botanisch, maar zuiver abstract. Ik redeneer in termen van volumes, ritmes, texturen, kleurnuances. [...] Pas wanneer de compositie in evenwicht is en de structuur goed in elkaar steekt, wordt alles concreet. Het ontwerp wordt realiteit: dat kubistische volume wordt een gesnoeiëde buxus of cyclische steen, die soepele vorm wordt een bebloemde liaan, die verticale lijn wordt een oprijzende taxus of minerale zuil, die wigvormige stippellijn op papier wordt sint-janskruid of gebouchardeerde steen, die puntige tekens worden citroenbomen of meidoorns, die wazige massa wordt grassen ..." [C. Rebold]

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Paula Dumont en Julie Coppens

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Murielle Lesecque

AUTEURS/ REDACTIONELE

MEDEWERKING

Bruno Campanella,
Anne De Bardzki-Granon,
Odile De Bruyn, Yannik Devos,
Denis Diagre, Paula Dumont,
Eric Hennaut, Valentine Jedwab,
Roger Langohr, Catherine Leclercq,
Géry Leloutre, Isabelle Leroy,
Hubert Lionnez, Michel Louis,
Cristina Marchi, Elena Marinova,
Cristiano Nicosia,
Luc Teper, threetwoshoot,
Brigitte Vander Bruggen,
Ann Voets, Luc Vrijdaghs

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik
Tack, Ubiquis Belgium NV/SA.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication sa

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN

ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte
Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Constantin Brodzki, Danielle Scherens

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
Afdeling TLSE – Tuin, landschap
en stedelijk ecosysteem,
ARA – Algemeen Rijksarchief
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSE – Documentatiecentrum van
Brussel Stedenbouw en Erfgoed
DML – Directie Monumenten
en Landschappen
GOB – Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
IWONL – Instituut tot Aanmoediging
van het Wetenschappelijk Onderzoek
in Nijverheid en Landbouw
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université Libre de Bruxelles

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/016

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez
Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

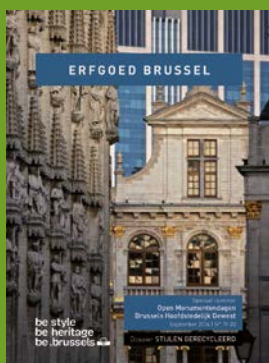
014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

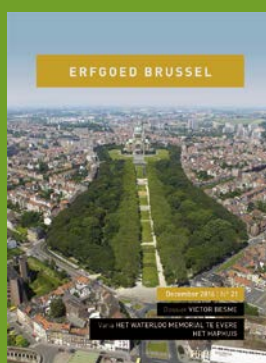
017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

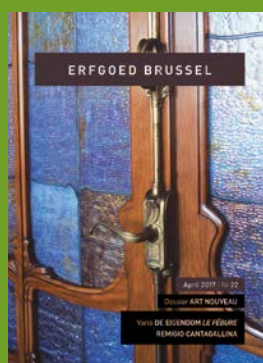
Laatste nummers

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

20 €

ISBN 978-2-87584-144-5